Yoïn van Spijk

WINTER VOL WOORDEN

90 verrassende verhalen over de taal van de winter

Ambo|Anthos
Amsterdam

HET WARMSTE SEIZOEN

De winter is het warmste seizoen. Nee, niet het heetste; die titel krijgt niemand de zomer afgepakt – en van mij mag hij die ook mooi houden. Ik vind het genoeg om één seizoen als een uitgedroogde zeester op het laken te liggen, of om getrakteerd te worden op een onvrijwillige sauna als het een keertje geregend heeft. De warmte van de winter is veel vriendelijker. Niet het wispelturige weer, maar de trouwe thermostaat bepaalt de temperatuur in huis. Het bed wordt uitgerust met dekens totdat het precies goed is, en buiten is elke stand van het kwik te trotseren met de juiste combinatie van sjaals, mutsen en handschoenen. Kom ik thuis na een verkeerde temperatuursinschatting, dan doet de weldaad van warme chocolademelk, koffie en thee wonderen.

De innerlijke mens warm ik ook het liefst aan de gezelligheid van de winter: wandelen in de Loonse en Drunense Duinen bij een laagstaande zon, met vrienden door een winters versierd attractiepark struinen, en films kijken onder

een dekentje. Een zomeravond op het terras kan heerlijk zijn, maar wint het niet van winterse knusheid.

De winter is ook hét seizoen van iets anders waar ik van hou: verhalen. En dan bedoel ik niet alleen sprookjes, fabels en kerstfilms. Er schuilt namelijk een wereld aan verrassende verhalen achter de taal waarmee we over de winter praten. In dit boek vertel ik je die verhalen. We volgen de turbulente tocht van woorden die van taal naar taal de halve wereld over zijn gereisd, ontdekken verborgen familiebanden tussen woorden die nauwelijks op elkaar lijken, en kijken naar de opvallende metamorfoses die onze taal in de loop van de eeuwen heeft ondergaan. De woorden die in het winterzonnetje gezet worden, zoals *sjaal*, *glad* en *sneeuw*, lijken op het eerste gezicht heel gewoontjes, maar het zijn juist die alledaagse exemplaren die ons het meest te vertellen hebben.

EEN VERTAKTE GLETSJER

De verhalen in dit boek hebben we te danken aan veranderende taal. Iedere generatie sprekers van een taal praat net iets anders dan de vorige. De uitspraak verandert geleidelijk, betekenissen verschuiven gaandeweg en de woordvolgorde wordt stukje bij beetje omgebouwd. Van veel van die ontwikkelingen zijn we ons nauwelijks bewust, net zoals we een gletsjer niet zouden zien stromen als we ernaast zouden staan.

Valt een verandering wel op, dan kan dat ergernis opleveren. Wie zegt dat zijn tenen er letterlijk af vriezen terwijl ze er nog alle tien in goede harmonie aan zitten, kan op protest rekenen, want sommige mensen zijn nogal gesteld op de letterlijke betekenis van *letterlijk*. Maar we hebben al tal van zulke veranderingen achter de rug. *Zeer* in *zeer comfortabel* betekent oorspronkelijk 'pijnlijk', en als kinderen *willekeurig* sneeuwballen in het rond gooien, dan doen ze dat lukraak, terwijl *willekeur* van origine letterlijk 'keus van de wil' is.

De gletsjer van onze taal stroomt al duizenden jaren. De oudste fase waar we zicht op hebben, noemen we het Proto-

Indo-Europees. Die taal moet zo'n vijfduizend jaar geleden zijn gesproken, waarschijnlijk op de steppen boven de Zwarte Zee. In de millennia daarna verspreidde ze zich via volksverhuizingen over een gebied van Europa tot India, terwijl ze zich geleidelijk vertakte. Zo ontstonden dochterfamilies als het Keltisch, het Slavisch en het Indo-Iraans.

Van het Proto-Indo-Europees zijn geen geschreven bronnen bewaard gebleven, maar taalkundigen hebben er wel reconstructies van kunnen maken. Dat hebben ze gedaan door de vroegste dochtertalen die zijn aangetroffen met elkaar te vergelijken.

Rond de vijfde eeuw voor Christus was er bij de Oostzee een Indo-Europese gletsjertak ontstaan die we het Proto-Germaans noemen. Die taal verspreidde zich door migratie over Noordwest-Europa. Er ontstonden lokale verschillen en die werden groter, afhankelijk van hoeveel contact nederzettingen hadden. In het oosten gingen mensen anders praten dan in het noorden en in het westen. Zo ontstonden het Oost-Germaans, Noord-Germaans en West-Germaans.

Binnen de westelijke tak groeiden de volkeren vervolgens ook weer uit elkaar. Zo waren er de Friezen aan een kuststrook die zich uitstrekte van Noord-Frankrijk tot Duitsland, de Angelen, Saksen en Juten die naar Brittannië verhuisden, en de Franken landinwaarts langs de Rijn. De parapluterm voor de taalvariëteiten die deze groepen van de eerste tot de zesde eeuw na Christus spraken, is het Proto-West-Germaans.

In de zevende eeuw begonnen de Franken in Zuid-Duitsland een heel aantal medeklinkers anders uit te spreken. Vanaf dat punt noemen we hun taal het Oudhoogduits. De Frankische dialecten in onze contreien deden niet mee. Die geven we daarom het etiket Oudnederlands. Tegen het eind van het eerste millennium was 'ik zit in de sneeuw' rond Frankfurt *ih sitzu in demu snēwe*, maar in het Land van Maas en Waal *ik sitto in themo snēwe*. Daar schemeren *ich sitze* en *ik zit* al in door.

In de twaalfde eeuw onderging het Oudnederlands een aantal belangrijke veranderingen. Zo werd de *th*-klank een *d*: *thie winter* veranderde in *die winter*. Vanaf het jaar 1150 spreken we daarom van het Middelnederlands. Maar het was uiteraard niet zo dat mensen op nieuwjaarsdag wakker werden met een andere taal. Het ijs schoof nog altijd even traag door.

De berg op pagina 17 laat zien welke talen uit het Proto-Indo-Europees zijn ontstaan. Onze streektalen zijn eigen stromen van de Germaanse taalgletsjer. Het hardnekkige idee dat ze verbasteringen zouden zijn van het Nederlands, is nooit ergens op gebaseerd geweest. Integendeel: het Standaardnederlands – voorheen Algemeen Beschaafd Nederlands; alsof de rest niet beschaafd was – heeft zich juist uit dialecten ontwikkeld. Dat waren vooral Hollandse dialecten, omdat het gewest Holland vanaf de zeventiende eeuw cultureel-economisch dominant was. Schrijvers grepen bewust in op basis van wat zij zelf 'beschaafd' vonden. De Zuid-Hollandse uitspraak [schaap] kreeg dat keurmerk, terwijl het

Noord-Hollandse [skeep] en het Utrechtse [schaop] voor onbeschaafd werden versleten.

Er is niet één levende taal zonder variatie. Iedereen spreekt een beetje anders en er ontstaan constant fluctuaties. Sommige daarvan nemen we van elkaar over, bijvoorbeeld omdat ze uit de mond komen van mensen op wie we willen lijken. Komt zo'n variant goed op dreef, dan kan hij zich uiteindelijk over de hele taalgemeenschap verspreiden.

Zolang we onze taal doorgeven aan nieuwe generaties, blijft ze veranderen. Waar de gletsjer op de lange termijn naartoe schuift, is lastig te voorspellen. In de vorige eeuw is er in Nederland bijvoorbeeld een Amerikaans-achtige *r* in opkomst geraakt. Deze zogeheten Gooise *r* heeft vanuit de Randstad al grote delen van Nederland veroverd en is nog steeds bezig aan zijn opmars, maar of we over honderd jaar allemaal met een Gooise *r* spreken, is niet te zeggen.

DAS

Naast winterslapers zijn er in onze streken ook winterrusters. Die gaan nog weleens de hort op voor eten. De das is er zo een. Als hij rust, ligt hij ondergronds in zijn burcht, waar de vorst moeilijk in doordringt. Soms krijgt hij gezelschap van een vos. En een slaapplek is niet het enige wat die twee delen: de woorden *das* en *vos* hebben een typisch Nederlandse ontwikkeling gemeen.

Op dassen en vossen werd vroeger gejaagd met teckels. Die waren er speciaal op gefokt: met hun korte pootjes konden ze gemakkelijk een dassenburcht in kruipen. In het Duits werden ze daarom *Dachshund* genoemd, oftewel 'dashond', een naam die het Engels later overnam.

Dachs heeft twee letters meer dan *das*, maar die *ch* klinkt in het Standaardduits als [k]. De oorspronkelijke [ch]-klank komt alleen nog regionaal voor. Het Duits heeft nog meer van zulke woorden, zoals *Fuchs*, *Ochse* en *sechs*. Steeds volgt er een *s* op de *ch*.

Al die woorden zijn bij ons *ch*-loos: *vos*, *os* en *zes*. Het verdwijnen van deze klank voor een *s* is een van de oudste Nederlandse uitspraakveranderingen. Waar het vossenwoord in het Oudhoogduits bijvoorbeeld nog *fuhs* was, dat voor [foechs] staat, had het Oudnederlands al *fus* [foes].

Die ontwikkeling sloeg geen enkel woord over. Onze tegenhanger van het Duitse *wachsen* ('groeien') is bijvoorbeeld *wassen*, voor zover we dat überhaupt nog gebruiken. Naast *volwassen* ('volgroeid') laat het zich nog weleens horen in *wassende maan* ('toenemende maan') en *wassend water* ('opkomende vloed').

Wat vast niet heeft geholpen, is dat het groei-*wassen* hetzelfde is als het schoonmaak-*wassen*. Aanvankelijk was dat tweede woord *wasschen* met een [ch]-klank, maar toen die in de late middeleeuwen ook ná de *s* verdween, viel de uitspraak van *wasschen* en *wassen* samen. De spelling werd pas in 1947 geüpdatet, waarmee schoolkinderen uit hun lijden verlost werden. (Aan *lijden* en *leiden* zullen ze nog wel even vastzitten.)

Het Duitse *wachsen* en *waschen* zijn nooit in elkaars vaarwater gekomen, net als het Friese *waakse* en *waskje*, en het Engelse *to wax* en *to wash*, al slijt *to wax* zijn dagen ook in een paar vaste combinaties, zoals *waxing moon* en *waxing tide*.

Zoals *to wax* laat zien, heeft het Engels met zijn [ks]-klank dezelfde afslag genomen als het Duits: *fox*, *ox* en *six*. Het Engelse dassenwoord had **thax* moeten worden, maar dat is al uit zijn burcht gejaagd vóór de oudste teksten die we hebben. Waar de indringer *badger* vandaan komt, is een raadsel.

SINTERKLAAS

Half november vaart er een enorme Spaanse vloot de havens in. Tientallen stoomschepen en honderden schuitjes worden bemand door een leger jolige lieden met baretten, maillots en molensteenkragen. Aan het hoofd staat een horde roodkleurige incarnaties van de bisschop van Myra. Kinderen, die het voorzien hebben op de vracht, noemen hem Sinterklaas. Die naam is ontstaan uit *Sint-Nicolaas*, maar hoe, dat is niet helemaal duidelijk.

De legende van Sinterklaas gaat terug op een geestelijke die volgens de overlevering werd geboren in het derde-eeuwse Patara, een plaats in de Oost-Romeinse provincie Lycië, zo'n 140 kilometer van het huidige Antalya. Hij werd bisschop van de provinciehoofdstad Myra, waar hij bekend kwam te staan om zijn goede daden. Na zijn dood werd hij heilig verklaard.

Deze sint heette *Nīkólāos*, een Oudgriekse naam die bestond uit *nī́kē* ('overwinning', bekend van het kledingmerk) en *lāós* ('volk', geen familie van het land *Laos*). Letterlijk was

Nīkólāos dus 'volksoverwinning'. In het Latijn werd de naam overgenomen als *Nīcolāus*. Bij ons ontstond daar *Nicolaas* uit.

De eerste Nederlandse teksten met een rol voor deze heilige komen uit de dertiende eeuw. Zijn titel is dan *senter* of *sinter*, waarop een van de volgende naamsvarianten volgt: *Claes*, *Claus*, *Claeus*, *Cloes*, *Niclaes* en *Niclaus*. Het eerste deel komt van *sint*, 'heilige', dat via het Oudfranse *saint* van het Latijnse *sanctus* afstamt. *Sint* kreeg vaak een *-e*, zoals in *sinte Servaes*, maar in gevallen als *sinter Claes* zit er vreemd genoeg ook een *r* aan vast. Hoe die daar is gekomen, is een vraagteken.

De plausibelste verklaring is dat de *r* afkomstig is van namen die zelf een *r* hadden. Zo was *sinter Meis* ontstaan uit *Sint-Remigius* en *sinter Makel* uit *Sint-Remakel*. Mogelijk is *sinter* een eigen leven gaan leiden en is het gecombineerd met andere namen, zoals *Claes*. Nog steeds zijn er in sommige dialecten benamingen als *Sintergoelen* ('Sint-Goedele') en *Sintermaarten* ('Sint-Maarten'). Sinterklaas is dus niet de enige *sinter*.

Sint had in de middeleeuwen wel drie varianten: *sent*, *sant* en *sunt*. In de streektalen heeft vooral de *u*-vorm goed geboerd. Zo zijn er het Groningse *Sunnerkloas*, het Brabantse *Sundereklaos* en het Westfriese *Sunterklaas*.

De Hollandse *a*-variant *Sante Klaas* reisde in de zeventiende eeuw met Nederlandse kolonisten mee naar Noord-Amerika. Daar werd de figuur vereenzelvigd met Father Christmas. Het resultaat, *Santa Claus*, is door de dominantie van de Amerikaanse cultuur wereldbekend geworden.

Santa Claus is met zijn bourgondische vormen en rode kerstmuts wel wat minder statig dan Sinterklaas met zijn mijter en staf. En die mysterieuze *r* geeft onze goedheiligman toch ook wel allure.

December

Op het noordelijk halfrond begint de winter in de twaalfde maand, meteorologisch op 1 december en astronomisch op de 21ste. Het woord *december* is ontleend aan het Latijn, maar daar was het oorspronkelijk juist de tiende maand.

Het Latijnse *december* was een afleiding van het telwoord *decem* ('tien'), dat ook in onze woorden *decimaal* en *deciliter* zit. Tot in de tweede eeuw voor Christus was december namelijk de tiende maand, want de Romeinse kalender begon in maart, *Mārtius* ('Mars-maand') geheten. *Februārius* ('reinigingsmaand') sloot het jaar af.

In 153 voor Christus werd besloten dat de eerste maand voortaan *Jānuārius* was ('Janus-maand', vernoemd naar de god van het begin en het eind). Sindsdien is de naam *december* ietwat ongelukkig.

September, *octōber* en *november* waren ook op telwoorden gebaseerd: *septem* ('zeven'), *octō* ('acht') en *novem* ('negen'). In het Latijn gold dat oorspronkelijk ook voor de vijfde en

zesde maand, zij het met een ander achtervoegsel: *quīntīlis* (van *quīntus*, 'vijfde') en *sextīlis* (van *sextus*, 'zesde').

Dat we niets van die twee terugzien, is te wijten aan twee despoten. *Quīntīlis* ging overboord in 44 voor Christus, want toen besloot de Romeinse regering, de senaat, de maand op te dragen aan de vermoorde dictator Gaius Julius Caesar: *Jūlius*. Het was namelijk zijn geboortemaand.

In 27 voor Christus greep Caesars aangenomen zoon Octavianus de macht. Hij werd de eerste Romeinse keizer en noemde zich Caesar Augustus: de naam van zijn adoptievader gecombineerd met *augustus*, 'verheven'. De senaat, die voortaan onder de keizer stond, kwam in 8 voor Christus met het vleiende idee om de maand van 's keizers belangrijkste overwinning te vernoemen naar hem: *augustus*.

In de middeleeuwen namen wij de Latijnse benamingen over, maar die hadden aanvankelijk nogal wat concurrentie. In het Oudnederlands vinden we voor december bijvoorbeeld de namen *wintarmānoth* ('wintermaand') en *heilmānoth* ('heilmaand'), en later, in het Middelnederlands, ook *heilichmaent* ('heilige maand'), *wolfmaent* ('wolfsmaand') en *horemaent* of *hoermaent*. De letterlijke betekenis van die laatste is onduidelijk, maar met sekswerkers had het niets te maken.

ADVENT

Hoewel de advent alleen in christelijke kringen gevierd wordt, is de adventskalender – gevuld met snoep of tegenwoordig zelfs lego – ook populair bij mensen die kerst voor de seculiere gezelligheid vieren. Het woord *advent* is verwant aan *komst* en aan *basis*.

De advent begint vier weken voor Kerstmis. Het is de tijd van voorbereiding voor het kerstfeest, oftewel de komst van Jezus Christus volgens het verhaal. *Advent* komt van het Latijnse *adventus* ('aankomst'), een afleiding van *advenīre* ('aankomen').

Het *ad*-loze *venīre* betekent 'komen'. Het lijkt er totaal niet op, maar *venīre* is ook verwánt aan *komen*. Om te begrijpen hoe dat zit, moeten we terug naar de gemeenschappelijke voorouder van het Latijn en het Germaans: het Proto-Indo-Europees.

Venīre komt van het Proto-Indo-Europese **g^{w}m-*. De medeklinker *g^{w}-* moet ongeveer uitgesproken zijn geweest als in

het Spaanse *guacamole*. In het Latijn viel de *g* weg en zo bleef alleen het *w*'tje over, een klank die gespeld werd met de letter *v*. (Meer daarover in 'Wijn'.)

In het Germaans gebeurde er iets anders: de *g* van **g^{w}m-* werd 'verhard' tot een *k*. Zo ontstond **kumanan*, de voorloper van *komen*. Het *w*'tje van **g^{w}m-* zien we nog terug in de verleden tijd *kwam*.

Van **g^{w}m-* werd ook **g^{w}mtis* ('komst') afgeleid. Het Germaans erfde dat als **kumþiz*. Zo'n *th*-klank (hier *þ*) meteen na een *m* lag alleen niet lekker in de mond. Daarom gingen mensen er een overgangsmedeklinker tussen uitspreken, waarna de *th*-klank een *t* werd. Het resultaat: *komst* met een *s* en het Duitse *(An)kunft* met een *f* als overgangsklank.

Komst heeft ook een Griekse neef, maar dat is niet aan zijn uiterlijk te zien: *básis*. In het Oudgrieks gebeurde er namelijk iets heel anders: de *g^{w}* werd een *b*. Net als de *g* is dat een plofklank, maar net als de *w* maken we hem met de lippen. De *b* was dus een soort compromis.

Básis betekende 'stap', dat nog relatief dicht bij 'komst' lag. Daarna werd het ook 'voet' en 'grondvlak'; vergelijk *aan de voet van de berg*. Via het Latijn kwam *basis* in heel wat talen terecht. Sinds zijn advent heeft *basis* alleen nog maar meer betekenissen gekregen.

VORST

Krijgen we te maken met vorst, dan verschijnt er altijd wel een nieuwsbericht dat zegt dat Koning Winter in het land is. Intussen is het een cliché, maar het is wel treffend, want *vorst* betekent zowel 'vriesweer' als 'koning'. Hoe komt dat?

Allerlei talen kennen een personificatie van de winter. In het Engels is er bijvoorbeeld *Old Man Winter* en in het Welsh *Siôn Barrug* ('Jan Vorst'). In Rusland is *Déd Moróz* ('grootvader vorst') een graag geziene wintergast, want hij komt in december cadeautjes brengen.

Het Nederlands is de enige taal waarin een strenge vorst zowel vriesweer als een koning kan zijn, en dat is puur toeval. *Vorst* en *vorst* hebben namelijk een compleet verschillende herkomst.

Vorst in de zin van 'vriesweer' komt van het Proto-West-Germaanse **frost*, net als het Duitse *Frost*, het Engelse *frost* en het Friese *froast*. Al in het Oudnederlandse *forst* had-

den de *r* en de *o* van plaats geruild. Over zulke *r*-sprongen lees je alles in het stuk 'Fris'. Dat *fr-* de oorspronkelijke volgorde is, weten we doordat **frost* samenhangt met **freusan*, de voorloper van *vriezen*.

Het koningswoord *vorst* heeft heel andere familie: *voor*. Via het Oudnederlandse *furista* komt het namelijk van **furistō*, de overtreffende trap van het Germaanse **furi* ('voor'). Het was dus letterlijk 'de voorste, eerste', oftewel 'de belangrijkste'.

**Furistō* is waarschijnlijk ontstaan als vertaling van het Latijnse *princeps*, waar *prīmus* ('eerste') in zit. Via het Frans hebben wij *princeps* in ons vocabulaire gekregen als *prins*.

Van **furist*, het bijvoeglijk naamwoord bij **furistō*, komt *voorst*. In het Engels is er *first* ('eerst') uit ontstaan.

De woordspeling dat Koning Winter een strenge vorst is, had in het Germaans dus nog niet gewerkt met **frost* en **furistō*. Daarvoor moest eerst het Nederlands ontstaan.

ISBN 978 90 263 7570 5
ISBN 978 90 263 7571 2 (e-book)
© 2026 Yoïn van Spijk
Alle rechten voorbehouden
Tekst- en datamining zijn niet toegestaan
Omslagontwerp bij Barbara
Foto auteur Dirk-Jan van Dijk
Zetwerk Mat-zet bv

Ambo|Anthos *uitgevers* vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen